

اوضاع اقتصادی بوشهر در دوره قاجار با تکیه بر تجارت خارجی **Bushehr's economic conditions in Qajar era based on foreign trade**

رضا دشتی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

۱- اوضاع کلی تجارت بوشهر در دوره قاجار

قبل از وارد شدن به موضوع اصلی مقاله لازم است نگاهی به اوضاع کلی تجارت بوشهر در دوره قاجار بیندازیم. در اوایل قرن سیزدهم قمری / نوزدهم میلادی پس از جنگهای ناپلئون و استقرار نیروی دریایی انگلیس در خلیج فارس و افزایش هرج و مرج در عراق تجارت از طریق بندر بوشهر به سرعت توسعه یافت.^۱ بوشهر در دوره قاجار مهم ترین مبادی ورود و خروج کالا به ایران بوده است.^۲ جرج کرزن انگلیسی که از سیاستمداران برجسته انگلستان است و مدت زیادی در هندوستان و ایران زیسته است در این مورد می گوید: «بوشهر مبدأ جاده های عمده ایران است که خلیج فارس را از طریق شیراز، اصفهان، کاشان و قم به تهران متصل می کند».^۳ وی در ادامه دلیل ترقی سریع امر تجارت در بوشهر در این دوره را ناشی از افتتاح کانال سوئز می داند.^۴ کانالی که مدیترانه را به دریای احمر و اقیانوس هند متصل می کند.

در این دوره مهم‌ترین طرف تجاری ایران که تمامی محصولات صادراتی و وارداتی خود را از بوشهر به ایران وارد و از آن خارج می‌کند انگلستان بود که به مرور زمان توانسته بود دیگر رقبای تجاری خود را از میدان رقابت بیرون کند.

جرج کرزن در این مورد می‌گوید: «من به سهم خود تصور می‌کنم که بهترین محاسبه آن است که تجارت ایران را با انگلستان و هندوستان توأم محسوب کنیم».^۵

همچنین قابل ذکر است که مهم‌ترین گزارش‌هایی که مربوط به تجارت بوشهر در این دوره است توسط مأموران رسمی انگلستان جهت کشور متبوع خود تنظیم شده که در ذیل به آنها استناد می‌شود. در اواخر قرن دوازدهم قمری/ هیجدهم میلادی تجارت در خلیج فارس رفته‌رفته به دلیل جنگهای خوانین در ایران و اوضاع نابسامان ایران رو به کاهش نهاده بود به نحوی که شرکت هند شرقی و دیگر کمپانی‌های تجاری، خواهان تعطیلی تجارت خود در کرانه شمالی خلیج فارس از جمله بوشهر شدند.^۶ اما با استقرار حکومت قاجارها در ایران اوضاع تجارتی بوشهر نیز رو به بهبودی نهاد و لذا در سال ۱۲۳۲ق/ ۱۸۱۷م کل واردات ایران از طریق بوشهر بالغ بر ۳۰۰۰۰۰ لیره شد و این رقم در سال ۱۲۳۸ق/ ۱۸۲۳م ۶۷۰۰۰۰ لیره یعنی دو برابر بوده است.^۷

برقراری خطوط کشتیرانی و افزایش سریع صادرات تریاک در این زمان باعث رشد سریع تجارت بوشهر شده بود. در سال ۱۳۰۲ق/ ۱۸۸۵م کنسول مستقر در بوشهر برآورد کرده بود که از این رهگذر در ده سال آینده تجارت بوشهر دو برابر خواهد شد و از ده میلیون روپیه به بیست میلیون روپیه خواهد رسید. از آن جایی که در سال ۱۳۰۱ق/ ۱۸۸۴م درآمد گمرکی بوشهر به ۸۰۰۰۰۰ قران به مقاطعه داده شد که نسبت به ده سال قبل او چند برابر شده بود،^۸ پیش‌گویی کنسول انگلیس در حال به واقعیت پیوستن بود. جهت اطلاع کلی از سیر صعودی تجارت بوشهر از آغاز تا پایان دوره قاجار آمار و ارقامی به شرح زیر ارائه می‌گردد. جدول اول نمایانگر واردات کلی بوشهر از سال ۱۲۳۸-۱۲۳۲ق/ ۱۸۱۷-۲۳م است. ضمناً تمامی مبالغ و اعداد به روپیه هندوستان یعنی پول رایج در خلیج فارس در دوره قاجار است.

سالهای میلادی	امتعۀ هندی و چینی	امتعۀ اروپایی	جمع مبلغ کل واردات
۱۸۱۷	۲۳۶۹۶۵۲	۵۵۷۹۱۵	۲۹۲۷۷۶۷
۱۸۱۸	۲۵۲۰۸۴۲	۶۸۵۲۴۳	۳۲۰۶۰۸۵
۱۸۱۹	۳۶۵۹۴۷۱	۱۲۲۱۲۷۸	۴۸۸۰۷۴۹
۱۸۲۰	۶۲۹۸۹۸۷	۳۵۳۲۸۷	۶۶۵۲۲۷۴
۱۸۲۱	۲۰۷۰۸۰۵	۱۴۸۳۶۲۴	۳۵۵۴۴۲۹
۱۸۲۲	۵۹۲۱۰۰۸	۱۸۴۸۵۳۰	۷۷۶۹۵۳۸
۱۸۲۳	۶۷۳۶۲۴۵	۲۱۹۱۳۹۱	۸۹۲۷۶۳۶
جمع کل مبالغ همه سالها	۲۹۵۷۷۰۱۰	۸۳۴۱۲۶۸	۳۷۹۱۸۲۷۸

به نقل از تاریخ اقتصادی ایران، چارلز عیسوی، ص ۱۳۶.

جدول دوم ابتدا ارزش میزان صادرات و واردات بوشهر از طریق تجارت با تمامی طرفهای تجاری خود و در قسمت دیگر جدول میزان صادرات و واردت بوشهر از طریق تجارت با هندوستان و انگلیس می باشد. آمار و ارقام جدول زیر مربوط به سالهای ۲-۱۲۹۱ق/ ۵-۱۸۷۴م با ضریب هزار روپیه می باشد.

تجارت بوشهر با تمام طرفهای تجاری				شرح
واردات	صادرات	واردات	صادرات	
۳۴۷۳	۲۶۶۴	۱۹۷۲	۵۳۵	مالالتجارۀ بوشهر
۱۲۵	۴۴۶	۵۰	۱۴۸	خزائۀ بوشهر
۳۵۹۸	۳۱۱۰	۲۰۲۲	۶۸۳	جمع کل

به نقل از تاریخ اقتصادی ایران، چارلز عیسوی، ص ۱۲۶.

جدول سوم میزان صادرات و واردات بوشهر را در سالهای پایانی دوره قاجار نشان می‌دهد اعداد و ارقام این جدول مربوط به سالهای ۱۳۳۱-۱۳۱۲ق/ ۱۹۱۳-۱۸۹۵م و به ضریب هزار پوند استرلینگ است.

سالها شرح	۱۸۹۵ م	۱۹۰۰ م	۱۹۰۵ م	۱۹۱۰ م	۱۹۱۳-۱۴ م
واردات	۱۰۱۷	۱۳۲۳	۷۶۲	۶۷۶	۸۲۶
صادرات	۵۲۹	۷۱۰	۴۷۰	۳۴۹	۶۰۲

به نقل از تاریخ اقتصادی ایرانی، چارلز عیسوی، ص ۱۲۷

۲- مهم‌ترین کالاهای صادراتی و وارداتی در تجارت بوشهر در دوره قاجار

همان‌طور که قبلاً ذکر گردید بوشهر مهم‌ترین بندر تجاری ایران در دوره قاجار در آبهای آزاد و بین‌المللی خلیج فارس بوده است و روزانه کالاهای متنوعی از این بندر به خارج از کشور صادر و یا از خارج از کشور به بازارهای داخلی ایران وارد می‌شده است که در این قسمت از مقاله سعی می‌شود تا عناوین کالاهای صادراتی و وارداتی و همچنین مقصد این کالاها مشخص شود. کالاهای صادراتی ایران از طریق بندر بوشهر در این دوره بیشتر شامل پنبه خام، میوه، فرشهای پشمی، برنج، تریاک، غلات، پوست خام، پشم خام، حیوانات زنده، ماهی، سنگهای گرانبها، تنباکو و غیره ... بوده^۹ و هیچ‌گونه محصول صنعتی قابل توجهی از ایران در این دوره صادر نمی‌شده است.^{۱۰}

یکی از مهم‌ترین اقلام صادراتی از طریق بندر بوشهر در این دوره تنباکو بوده است که به مقصدهای مصر، استانبول^{۱۱}، روسیه^{۱۲} و بیروت حمل می‌شده است. از دیگر اقلام صادراتی از طریق بندر بوشهر به نقاط مختلف و حتی دور افتاده جهان تریاک بوده است^{۱۳} که قسمت عمده آن به چین^{۱۴} و انگلستان^{۱۵} صادر می‌شده است.

سندی از وزارت امور خارجه انگلیس گزارش روشن‌تری از میزان بازرگانی تریاک که از طریق بندر بوشهر به چین صادر می‌شده و عواقب عدم صدور آن به چین را بیان می‌کند. در این

سند اسپرینگ رایس، کنسول انگلیس مقیم بوشهر می نویسد که مجموعه سودی که از گمرک بوشهر از راه صدور تریاک ایران به چین در سالهای ۲۴-۱۳۲۳ق / ۶-۱۹۰۵م به دست می آمد، در حدود ۱۲۵ هزار لیره استرلینگ بود. اسپرینگ رایس سپس می افزاید که اگر صادرات تریاک به چین متوقف گردد زیانی بیش از ۱۲ هزار لیره در سال گریبانگیر گمرک بوشهر می شود.^{۱۶} غیر از چین هر ساله مقادیر انبوهی تریاک از بوشهر بارگیری و به مقصد مصر فرستاده و در بندر اسکندریه تخلیه می شده است.^{۱۷}

از دیگر صادرات مهمی که از طریق بندر بوشهر صورت می گرفته غلات (گندم و جو) بوده^{۱۸} که عمده آن به مقصد انگلستان^{۱۹}، بارگیری می شده است. همچنین از دیگر اقلام صادراتی مهم که آثار منفی زیانباری نیز در جامعه به همراه داشت صادرات دام به خصوص گوسفند، روغن حیوانی، پوست گوسفند و بره بوده است^{۲۰} که از آثار منفی آن کمبود و گرانی گوشت و اعتراض دائمی مردم منطقه جنوب نسبت به آن است.^{۲۱} عمده صادرات گوسفند و بره به روسیه و آفریقای جنوبی، که خود مستعمره انگلیس بود، صادر می شده است.^{۲۲} از دیگر کالاهای صادراتی که از بندر بوشهر و بنادر تابعه آن صورت می گرفته مواد خام و مواد معدنی را می توان نام برد. از جمله این مواد خام، کتیرا^{۲۳} بود که به مقاصد اودسا و لندن همواره از بوشهر بارگیری می شده است.^{۲۴} همچنین اکسید قرمز از جمله دیگر مواد معدنی بود که توسط شرکت معین التجار بوشهری استخراج و از بنادر جنوب صادر می شده است.^{۲۵}

غیر از مواد فوق الذکر سالیانه مقداری از عتیقه جات با مجوز رسمی دولت از گمرک بوشهر ترخیص و به خارج از کشور صادر می شده که البته بعدها در اواخر دوره قاجار از خروج عتیقه جات با مجوز رسمی دولت جلوگیری می شده است.^{۲۶} غیر از عتیقه جات تعدادی هم فرش از بوشهر به سایر نقاط جهان صادر می شده که البته مقدار آن زیاد نبوده است.^{۲۷}

اما درخصوص واردات ایران از طریق بندر بوشهر در این دوره باید گفت که هم مقدار و هم تعداد اقلام وارداتی بسیار زیاده تر از صادرات از طریق بندر بوشهر و یا جاهای دیگر بوده است که عواقب وخیمی هم برای صنایع داخلی و هم بازرگانان ایرانی به همراه داشته است. در منابع

آمده است که: «با ورود اجناس خارجی به ایران بازرگانان ایرانی و صنایع داخلی سخت مورد تهدید اقتصادی قرار گرفتند.»^{۲۸}

چارلز عیسوی «واردات دریایی ایران از طریق بندر بوشهر را در سال ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م شامل: پارچه‌های بنگالی، چیت‌های ساحلی، پارچه‌های بنگالی، چیت‌های ساحلی، پارچه‌های طویل، پارچه آبی، پرتونوو [؟]، مالابار، سورات و کالاهای گجرات، کتان، کامپی، چاندر، پنبه، بروچ و ساندی [؟]، نخ پنبه، شال، خیزران، اجناس چینی، شکر، نیشکر، مس، زنجبیل، هل، میخک، جوز هندی، دارچین، سلیخه، شبدر، مشک، لاک، کافور، زردچوبه، ریواس، توتون، سرب، قهوه، پارچه‌های پشمی انگلیسی، آهن، سرب، فولاد، قلع و انواع و اقسام قالیچه، از این کالاها به بوشهر وارد می‌شود.»^{۲۹}

وی اضافه می‌کند که ورود تولیدات هندی کم، ولی تولیدات جاهای دیگر بیشتر است. همچنین در این دوره مقادیر مختلفی کالا و مواد گوناگون دیگر توسط فرانسویان از طریق بوشهر به ایران وارد می‌شده است.^{۳۰} غیر از موارد فوق در این زمان واردات آرد از انگلیس به بوشهر صورت می‌گرفته است.^{۳۱} همچنین نفت از آلمان^{۳۲} و مقادیر زیادی چای از نقاط مختلف به بوشهر وارد می‌شده است.^{۳۳}

ضمناً اضافه می‌شود که چای از جمله اقلام مهمی بوده که به‌صورت قاچاق وارد بوشهر می‌شده است. پولاک در مورد واردات بوشهر می‌گوید: «ریوند [(گیاهی داروئی)] مرغوب از طریق بوشهر از چین وارد می‌شود به همین دلیل هم نام آن ریوند چینی شده است.»^{۳۴}

از دیگر کالاهای بسیار مهم وارداتی از طریق بوشهر در این دوره اسلحه بود که توسط انگلیسی‌ها وارد می‌شد، انگلیسی‌ها به همین منظور در سال ۱۳۰۰ق/ ۱۸۸۳م تجارتخانه‌ای برای فروش اسلحه در بوشهر دایر کردند.^{۳۵}

واردات اسلحه به بوشهر توسط تجار خارجی به‌خصوص انگلیسی و نمایندگان ارمنی آنان در این دوره روز به روز بیشتر می‌شد تا جایی که در سال ۱۳۱۴ق/ ۱۸۹۷م حدود سی‌هزار قبضه اسلحه به بوشهر وارد گردید و به بنادر و جزایر خلیج فارس حمل و فروخته شد.^{۳۶} البته بعدها

تجار اسلحه به قاچاق اسلحه و وارد کردن این کالا از طریق غیرقانونی روی آوردند که سود سرشاری برای آنان به همراه داشت.^{۳۷}

احتشام السلطنه از شخصیت‌های سیاسی - حکومتی معروف دوران قاجار در باب ورود اسلحه قاچاق به بوشهر توسط انگلیسی‌ها در خاطراتش می‌نویسد: «مأموران ما، در بوشهر چهارهزار تفنگ مکنز و سلنجر انگلیسی و یکی دو میلیون فشنگ متعلق به تجار انگلیسی و یکهزار و پانصد یا دو هزار قبضه تفنگ بلژیکی با مقادیری فشنگ از مال‌تجار بلژیکی پس از تخلیه در خاک ایران ضبط کردند».^{۳۸}

کاکس در مورد واردات اسلحه در بوشهر و منطقه جنوب می‌گوید: «در حال حاضر [(سالهای ۲۶-۱۳۲۵ق / ۸-۱۹۰۷م)] جنگ‌افزاری که وارد بنادر کوچک ایرانی در قلمرو حکمرانی بوشهر می‌شود، کلاً جذب ایرانیان محلی می‌گردد و سرازیر مناطقی که برای ما دردسرافرین است نمی‌شود».^{۳۹} محمد علی جمالزاده در کتاب گنج شایگان وزن کالاهای وارده به بندر بوشهر را در طی سالهای ۲۹-۱۳۲۸ق / ۱۱-۱۹۱۰م، ۵/۳۱۴/۱۳۱ من عنوان کرده است.^{۴۰}

اعداد و ارقام و نوع کالاهای ذکر شده در این مقاله بیانگر یک سیر صعودی در اوضاع اقتصادی - تجاری بندر بوشهر از آغاز تا پایان دوره قاجار بود که به نسبت رونق اقتصادی این بندر اهمیت آن روز به روز هم برای ایران و هم قدرتهای استعماری به‌خصوص انگلستان بیشتر می‌شده است به نحوی که یک گزارشگر فرانسوی پیرامون اهمیت بوشهر برای انگلیسی‌ها می‌گوید: «بوشهر در حقیقت مرکز اصلی مؤسسات انگلیسی در جنوب [ایران] است ... بوشهر تنها شهر ایران است که در آن زبان انگلیسی رواج دائمی دارد ...».^{۴۱}

و اما برای روشن‌تر شدن اوضاع اقتصادی بوشهر در این دوره لازم است در ادامه مباحث، وضعیت گمرک و سپس پدیده قاچاق که یکی از امراض نظامهای اقتصادی بیمار در جوامع مختلف است مطرح و مورد کنکاش قرار گیرند.

۳- اوضاع گمرک بوشهر در دوره قاجار

یکی از مهم‌ترین مسائلی که تجار و سایر گروه‌های اجتماعی ایران خصوصاً مرزنشینان در دوره قاجار به‌طور مستقیم و غیر مستقیم با آن در ارتباط بودند، مسئله گمرک و سیاست‌های گمرکی دولت بود که معمولاً مشکلاتی را برای طبقات ایجاد می‌کرد. نظام گمرکی ایران در دوره قاجار تا سال ۱۳۱۹ق/ ۱۹۰۱م براساس پیمان بازرگانی ضمیمه عهدنامه صلح ترکمنچای بود.

به موجب فصل سوم عهدنامه مذکور نرخ اخذ حقوق گمرکی از اتباع داخلی سه درصد و از اتباع خارجی پنج درصد تعیین شده بود و تا سال ۱۳۱۹ق اجرا می‌شد.^{۴۲} که البته در این میان ضرر عمده متوجه تجار داخلی می‌شده است. دکتر پولاک در سفرنامه خود در این خصوص می‌گوید: «تجار خارجی که با کشورهای متبوع آنها قراردادی منعقد شده باشد باید برای ورود کالاهای خود پنج درصد عوارض ورودی بپردازند. تجار اهل مملکت از این لحاظ وضعشان بدتر از خارجیان است و به همین دلیل است که خود را ناگزیر می‌بینند که به اسم شرکت‌های خارجی جنس وارد کنند که این موجب برخوردها و دعوای همیشگی می‌شود، از نظر علم اقتصاد دیگر بی‌معنی‌تر از این چیزی به مخیله آدمی نمی‌رسد.»^{۴۳}

لرد کرزن هم در این خصوص می‌گوید که: «... خارجی‌ها با پرداخت فقط ۵ درصد بر ارزش جنس وضع مساعدتری از تجار داخلی دارند.»^{۴۴}

گمرکات ایران تا سال ۱۳۱۷ق/ ۱۸۹۹م به یکی از رجال اجاره داده می‌شد، میزان کل اجاره گمرکات ایران در زمان مظفرالدین شاه سالانه سه کرویر تومان برآورد می‌شده است و این اجاره‌داران به دلخواه خود تعرفه گمرکی وضع می‌کردند اما در سال ۱۳۱۷ق/ ۱۸۹۹م اصول اجاره گمرکات ابتدا در کرمانشاهان و آذربایجان و سال بعد در تمام کشور منسوخ شد.^{۴۵}

مستأجران گمرکات هر یک از ایلات مرزی ایران مانند آذربایجان، خراسان، کردستان و کرمانشاهان، خوزستان و فارس و کرمان و بلوچستان در حدود بیست درصد بیش از مبلغی که بابت اجاره سالانه به دولت می‌پرداختند درآمد داشتند بدین ترتیب هزینه وصول عوارض گمرکی در حقیقت ۲۰ درصد گمرکات بود.^{۴۶}

عوارض گمرک در این دوره هم از واردات و هم از صادرات گرفته می شد و همان طوری که قبلاً ذکر شد نرخ آن برای اتباع ایران ۳ درصد و برای اتباع کشورهای بیگانه ۵ درصد بود.^{۴۷} در این دوره همه گمرکات سراسر ایران، توسط وزارت گمرک که در سال ۱۲۹۲ق/ ۱۸۷۴م و در زمان ناصرالدین شاه تأسیس شده بود اداره می شده است. و اما درخصوص بوشهر و گمرک بوشهر در این دوره، همان طور که قبلاً عنوان شد بندر بوشهر که مهم ترین بندر تجاری ایران بود سالانه مقادیر زیادی کالا از طریق این بندر وارد و یا صادر می شد که از قبل آن درآمد سرشاری برای دولت و یا اشخاص با نفوذی چون والی فارس یا مستأجران گمرک در بوشهر حاصل می شده است.

درباره نحوه اداره گمرک بوشهر باید گفت که مانند سایر گمرکات ایران به اجاره داده می شده و مستأجر حق داشت تا علاوه بر مبلغی که جهت اجاره سالانه می بایست وصول و به دولت پرداخت کند بیست درصد حق الاجاره نیز به خودش اختصاص دهد.^{۴۸} در گزارش خفیه نویسان انگلیسی آمده است که در سال ۱۲۹۸ق/ ۱۸۸۰م گمرک شیراز و بندر بوشهر را حاجی ابراهیم، مباشر گمرک [فارس] در هشتاد و چهار هزار تومان اجاره کرده است.^{۴۹}

و یا اینکه «در سال [۱۳۰۸ق]/ ۱۸۸۹م سعد الملک درآمد گمرکی بوشهر را به ۹۱۰۰۰ تومان فروخت، به علاوه ۵۰۰۰ تومان پیشکش به خود او تعلق گرفت، مستأجر هم مبلغ سرشاری سود برد. بنابراین عوارضی که بر واردات و صادرات افزودند خیلی بیشتر از مبلغ مذکور بود.»^{۵۰} البته قابل ذکر است که به دلیل اهمیت به سزای گمرک بوشهر و درآمد سرشار آن، گاهی اوقات از طرف مرکز و شخص شاه بازرسانی جهت رسیدگی به حساب گمرک بوشهر و متصدیان آن ارسال می شده است که در این خصوص در گزارش خفیه نویسان انگلیسی چنین آمده است:

«مورخه روز پنجشنبه یازدهم محرم الحرام ۱۳۰۰ قمری [۱۸۸۲م] از تهران حکم تلگرافی به عالیجاه علی اصغر خان سرهنگ تلگرافخانه شیراز شده و مشارالیه را مأمور کردند که برود به

بندر بوشهر و سایر بنادر دیگر و مأموریت علی اصغر خان از قراری که مسموع شده می گویند مأموریت دارد که در بوشهر به حساب عمل گمرک خانه سعدالملک رسیدگی نمایند و ...»^{۵۱}

گمرک بوشهر قبل از سال ۱۳۱۵ق/ ۱۸۹۷م یعنی قبل از اینکه به دست مدیران بلژیکی و غیره جهت اداره آن سپرده شود مکرراً به دست اجاره داران و مباحران ایرانی دست به دست می گشته است.^{۵۲} از این تاریخ به بعد با روی کار آمدن مستشاران بلژیکی و در رأس آنان نوژبلژیکی تغییراتی مهم در اداره امور گمرکات خصوصاً گمرک بوشهر داده می شود و هر بار با عوض شدن یک مدیر و روی کار آمدن مدیر دیگر قوانین گمرکی به نفع تجار بیگانه و به ضرر تجار داخلی سخت تر شده تا جایی که چند سال قبل از انقلاب مشروطه تجار بوشهر و شیراز جهت اعتراض به قوانین سخت گمرکی بارها و بارها به بست می روند.^{۵۳}

از جمله در منابع آمده است که: «از بابت ترتیبات جدید که در عمل گمرک داده اند تجار شیراز بعضی تلگرافات به تهران و بوشهر کرده اند و منتظر جواب هستند که معلوم شود [تجار] بوشهر و تهران قبول می کنند یا نه»^{۵۴}

و یا اینکه «از طرف دولت در باب عمل گمرک تلگراف سختی به عموم تجار شیراز [(که بر روی بوشهر مرکزیت داشت)] شده بود تجار هم جواب خیلی سخت داده اند تا بعد چه می شود ... آقای سید محمد پسر مرحوم حاجی علی اکبر که چند روزی می خواست به جهت تعرفه گمرک آشوبی نماید ...»^{۵۵}

نهایتاً به دلیل اجحافات و سختگیری هایی که مدیران بلژیکی گمرک بوشهر و سایر نواحی بر تجار داخلی اعمال می کردند در ربیع الثانی ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۲م از طرف «علمای کربلا و نجف تلگرافی به اعلیحضرت همایونی کرده اند که از بابت تعرفه گمرک به رعایای ایران خیلی ظلم و تعدی شده و ما نمی خواهیم گمرک سپرده بلجیک (بلژیک) باشد»^{۵۶}

بعد از انقلاب مشروطه این روند کماکان ادامه داشت. سرپرسی کاکس گزارش های منظمی از اوضاع گمرک بوشهر از سال ۱۳۲۹-۱۳۲۳ق/ ۱۹۱۱-۱۹۰۵م در مجموعه گزارش های خود ارائه می کند از جمله در ذیل حوادث سال ۴-۱۳۲۳ق/ ۶-۱۹۰۵م می گوید:

«میسو هین سنز در واپسین روزهای سال از بنادر دریای خزر به بوشهر انتقال یافت و به سمت مدیر کل گمرکات جنوب ایران منصوب گشت. ورود نامبرده به بوشهر مقارن با زمانی بود که آثار ظالمانه مقررات گمرکی مصوبه دسامبر ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۴م که با شدت و حدت اجرا می شد موجبات آزردهی بازرگانان را فراهم می آورد. میسو در آغاز مایل بود که حتی جدی تر از سلفش مقررات گمرکی فوق را پیگیری و اجرا نماید ... که این امر نارضایتی زیادی را به وجود می آورد، در نتیجه تجار ایرانی و اروپایی به عنوان اعتراض از ترخیص کالاهایشان از گمرک بوشهر خودداری کردند، در نتیجه تجار ایرانی پا را فراتر نهاده و با ارسال تلگرافی به شاه و نخست وزیر [صدر اعظم] درخواست رسیدگی نمودند و در عین حال کوشیدند تا پشتیبانی همکارانشان را در اصفهان، شیراز و یزد نیز به دست آورند. بنابر آنچه گذشت نه تنها محوطه و بارانداز محدوده گمرک انباشته از کالا شد بلکه واردکنندگان سفارشاتشان را لغو نمودند و انحراف مسیر کالا از بوشهر به سایر بنادر طوری شد که در ماههای مه و آوریل فعالیت تجاری در این بندر عملاً دچار وقفه شد ... مقامات مسئول در تهران وقتی که از اوضاع بوشهر مطلع شدند، تلگرافی از عالیجناب دریایی^{۵۷} خواستند تا با مدیر گمرک در مورد اعطای امتیاز به تجار همکاری کرده و ... بعد از مذاکرات و قانع نمودن تجار آنها ...، متعهد شدند تا کالاهایشان را از گمرک ترخیص کنند ... روش میسو هین سنز با تجار و پلهوران محلی و همچنین عامه مردم که از پشتیبانی عمیق روحانیون برخوردارند بسیار سخت و انعطاف ناپذیر بوده است، بنابراین تشکیلات گمرک هنوز هم به صورت مردم پسند و دلخواه اهالی در نیامده است.»^{۵۸}

گزارش فوق نشانه ای از نفوذ بیش از حد بلژیکیان بر گمرکات ایران خصوصاً بوشهر در آستانه انقلاب مشروطه و پس از آن است و همچنین تفسیر قوانین و تعرفه های گمرکی به صورت سرخود و بی اطلاع دولت توسط این مدیران بیگانه و فشار و تحقیر بیش از اندازه بر قشر مهمی از جامعه دوره قاجار یعنی تجار و اتحاد و همبستگی مادی و معنوی قشر تجار بوشهری و نهایتاً حمایت و پشتیبانی روحانیون محلی از این قشر مهم اجتماعی که منحصر به پیامد عظیمی همچون انقلاب مشروطه ایران می شود و در سالهای آتی برای همبستگی بیشتر با انقلاب مردمی

ایران تجار بوشهر همگام با روحانیون و سایر طبقات اجتماعی اقدام به تصرف این مرکز مهم اقتصادی بوشهر یعنی گمرک می‌کنند.

رفتار مدیران بلژیکی گمرک بوشهر با تجار خارجی خصوصاً اروپایی و به‌ویژه انگلیسی به مراتب مؤدبانه‌تر، محافظه‌کارانه‌تر و رویه‌م رفته سخاوتمندانه‌تر از رفتار با تجار داخلی بوده است به نحوی که این مطلب صراحتاً و به دفعات در گزارش‌های کاکس بیان شده است، از جمله کاکس می‌نویسد: «این نمایندگی تجاری انگلیس در بوشهر همچون سال گذشته در ارتباط با گمرک به مدیریت میسیو هین سنز به دلایل زیادی از رفتار دوستانه و آشتی‌جویانه ایشان و دستیارش میسیو کانسانت برخوردار بود و بین ما هیچ اصطکاک و اختلاف نظری وجود نداشت. متأسفانه چون میسیو هین سنز در رفتار با افراد محلی شیوه سخت‌تری را در پیش گرفته بود، دشمنی عمومی ایرانیان [(افراد محلی)] علیه‌اش برانگیخته شد.»^{۵۹}

قوانین گمرکی در بوشهر بارها به نفع تجار خارجی خصوصاً انگلیسی و روسی توسط این مدیران بلژیکی بدون اطلاع مرکز و کسب اجازه از مسئولین ایرانی تفسیر به رأی می‌شده است. از جمله کاکس می‌گوید: «اساساً روابط تجار انگلیسی و مسئولین گمرک در خلال [۱۳۲۸ق/ ۱۹۱۰م] بسیار دوستانه بود. در مورد ... درخواست ۵۰ درصد کاهش عوارض گمرکی بر صادرات گندم و جو، مدیر گمرکات بنادر همکاری صمیمانه با تجار [انگلیسی] مبذول داشته است. شایان ذکر است که مدیر کل گمرکات در تهران، سرانجام با مسئولیت خودش ... اصلاحات اخیرالذکر را به مرحله اجرا درآورد.»^{۶۰}

مجموعه عوامل فوق یعنی استیلای مدیران بیگانه بر گمرکات جنوب خصوصاً بوشهر، فشار و ظلم و تعدی آنها بر تجار داخلی و بومی، تفسیر قوانین به نفع بازرگانان خارجی، افزایش تعرفه گمرکی بر مال‌التجاره تجار ایرانی و ... منجر به گسترش آفت اقتصادی پدیده قاچاق کالا در منطقه بوشهر گردید، که در مبحث بعدی به آن پرداخته می‌شود.

۴- قاچاق در بوشهر در دوره قاجار

در همه ادوار تاریخی گروهی از سوداگران برای عدم پرداخت مالیات و عوارض صادرات و واردات کالا و برای به دست آوردن سود بیشتر مبادرت به قاچاق کالا می کرده اند که در دوره های مختلف با توجه به قوانین گمرکی و میزان عوارض و مالیات بر کالاها این امر از شدت و ضعف مختلفی برخوردار بوده است. اما در دوره مورد بحث به دلیل بیمار بودن اقتصاد ایران و تسلط بیگانگان بر مجراهای ورودی و خروجی کالا و ایجاد، تغییر و تفسیر قوانین و تعرفه های جدید گمرکی که اغلب به نفع دول بیگانه به خصوص روس و انگلیس تنظیم می شد موجبات تسری در امر قاچاق کالا و خصوصاً اسلحه را فراهم می نموده است. کاکس سرکنسولگری انگلستان در بوشهر در این خصوص می گوید:

«واقعیت امر این است که اجرای تعرفه جدید گمرکی انگیزه محکمی را برای قاچاق کالا فراهم آورده و اداره گمرک هم با امکانات کنونی نمی تواند به گونه ای کارساز به مقابله برخیزد و هر چه مدیر گمرکی سعی کند با پافشاری با قاچاقچیان مبارزه کند به ویژه قاچاق اسلحه بدیهی است که مورد انزجار افراد بومی قرار خواهد گرفت، بازتاب قاچاق فراگیر این خواهد بود که کم کم عایدات گمرک بوشهر کاهش یابد و تنها راه چاره مؤثر این است که گمرک به سیاق سابق از کلیه اقلام وارداتی پنج درصد عوارض دریافت دارد که در این صورت برای کارکنان شناورهای محلی مقرون به صرفه نخواهد بود که به موجب این تعرفه باز هم خطر کرده مبادرت به قاچاق نمایند.»^{۶۱}

کاکس خواسته یا ناخواسته بعضی علل و عوامل قاچاق مانند تغییر و تصویب تعرفه های گمرکی، سخت گیری مدیران بیگانه گمرکی نسبت به بازرگانان محلی و غیره ... را مطرح نموده است اما اگر توجه شود تمام امر قاچاق را متوجه نیروهای محلی نموده است و از ذکر قاچاق توسط بیگانگان خودداری کرده است. لازم به توضیح است که مهم ترین کالاهای قاچاق در این دوره در سواحل جنوبی خصوصاً خطه ساحلی بوشهر اسلحه و جنگ افزار بوده که عمده آن توسط بیگانگان آن هم به صورت گسترده انجام می گرفته است.^{۶۲}

احتشام السلطنه درخصوص قاچاق اسلحه توسط تجار خارجی خصوصاً انگلیسی و بلژیکی می‌گوید: «مأموران ما در بوشهر چهارهزار تفنگ مکنز و سلنجر انگلیسی و یکی دو میلیون فشنگ متعلق به تجار انگلیسی و یکهزار و پانصد یا دو هزار قبضه تفنگ بلژیکی با مقادیری فشنگ از مال‌التجار بلژیکی پس از تخلیه در خاک ایران ضبط کردند.^{۶۳} قاچاق اسلحه و جنگ‌افزار که باعث سودآوری هنگفتی برای عوامل آن می‌شد موجب جذب بخشی از نیروها و خوانین محلی به این کار شده بود خصوصاً در منطقه تنگستان و دشتستان قاچاق اسلحه و سایر کالاها از رونق به‌سزایی برخوردار بود. کاکس در گزارشهای خود در این خصوص توضیح داده است:

«اقدامات گمرکات بنادر جنوب، در راستای مبارزه با قاچاق مخالفتهای زیادی را از سوی رؤسای طوایف تنگستان و دشتی به دنبال آورد و عکس‌العملهای تلافی‌جویانه آنها چنان گسترش یافت که به قتل مدیران گمرک واقع در قلمروشان انجامید و از سویی تهدید هم نمودند که به بوشهر حمله کنند. بنابراین شعبات گمرک در مناطق تنگستان و دشتی تعطیل شد و انجام صادرات و واردات در بنادر این دو منطقه ممنوع گردید بنابراین در حال حاضر قاچاق کالا به‌گونه‌ای منظم در بنادر کوچک واقع در خط ساحلی صورت می‌گیرد و چون مقامات محلی فاقد امکانات لازم می‌باشد برایشان دشوار است که از پی آنان برآیند.»^{۶۴}

غیر از قاچاق اسلحه و جنگ‌افزار از دیگر مهم‌ترین کالاهای قاچاق در این زمان در منطقه بوشهر باید از چای و پس از آن از کالاهای تجملاتی نام برده شود^{۶۵} و همچنین مهم‌ترین کالاهایی که به‌صورت قاچاق از کشور خارج می‌شده است باید از عتیقه‌جات و مواریت فرهنگی کشور نام برد^{۶۶}، که متأسفانه عمده آن در دوره قاجار به‌صورت قاچاق از کشور خارج می‌شده است و هم‌اکنون در موزه‌های مختلف جهان موجب جذب هزاران توریست و علاقه‌مند به مواریت فرهنگی ایران گردیده است.

۵- وضعیت تجار داخلی و تجارتخانه‌های آنها در بوشهر در دوره قاجار

همان‌طور که قبلاً عنوان شد بندر بوشهر مهم‌ترین بندر تجاری ایران در خلیج فارس و دریای عمان در دوره قاجار بوده است. در این بندر متناسب با نام و عنوان آن تجار بسیار معتبری از سراسر نقاط ایران صرف‌نظر از دین و مذهب، گرد آمده و به امر تجارت با نقاط مختلف دنیا اشتغال داشتند.

میرزا تقی‌خان حکیم‌باشی ظل‌السلطان در سفری که به بنادر جنوب رفته بود در ۲۳ صفرالمظفر ۱۲۹۹ق/ ۱۸۸۰م از بوشهر گزارش وضع آن خطه را برای ناصرالدین شاه فرستاد و درخصوص وضعیت بندر بوشهر و تجار ایرانی مقیم آنجا مطالب ارزشمندی به شرح زیر می‌نویسد:

«بندر بوشهر شهرکی است بندرگاه عمده برای مال‌التجاره تمام مردم ایران به نوعی معتبر و قابل و با تجار معتبر که اگر اولیای دولت ابد مدت علیه؟ اندک توجهی به حال تجار و اصلاح لوازم بندری اینجا فرمایند کمتر از بندر بمبئی نخواهد بود، تجار ایرانی این بندر به نوعی متمول و معتبرند که با تمام کمپانیهای بلاد خارجه از انگلستان و فرانسه و هندوستان و عثمانی و غیره مشارکت و برابری، بلکه از بعضی تقدم می‌جویند، قانون تجارتی این تجار ایرانی به نوعی محکم و تغییرناپذیر است که بالیوز انگلیسی و کمپانیها، قدرت تخلف از احکام تجارتی این تجار ندارند و اطلاعات و مقاولات ایشان به نوعی صحیح و محکم است که اگر قنصلخانه و یا کمپانیها بخواهند تخلف نمایند فوراً به پارلمنت لندن و غیره نوشته، سؤال و جواب می‌کنند و بالیوزگری و کمپانیهای خارجه را جواب داده قوانین و معاهدات خود را مجری می‌نمایند. کشتیهای خارجه بدون معلم کشتیهای تجارتی ایران قدرت و جرئت حرکت در خلیج فارس ندارند زیرا که بلدیت را ندارند چه باید از این کار تجار [ایرانی مقیم بوشهر] امتنان و مفاخرت داشت که بدون تقویت امنای دولت ایران نگهداری می‌کنند و دارای کشتیهای [بخار] و بادی بسیارند و گرنه این خلیج بالمره از تصرف ایران خارج بود».^{۶۷}

همان‌طور که میرزا تقی‌خان حکیم‌باشی عنوان می‌کند در دوره قاجار در بندر بوشهر تجار ایرانی بسیار معتبری وجود داشت که هر یک دارای توان بالای اقتصادی بوده و توانایی رقابت با

تجارتخانه‌ها و تجار اروپایی را داشتند. در این دوره چند سلسله معتبر از تجار یعنی سلسله ملک‌التجارها، سلسله حاجی محمدعلی صفر بوشهری (آل صفر)، سلسله معین‌التجارها، بهبهانی‌ها، کازرونی‌ها، خراسانی‌ها و غیره ... در بوشهر می‌زیسته‌اند. غیر از این خاندانهای ممول، تجاری از ادیان و مذاهب دیگر نیز که تابعیت ایرانی داشتند در بوشهر فعالیت می‌کردند از جمله زرتشتی‌ها که نمونه بارز آنها ارباب جمشید^{۶۸} و تجارتخانه آن بود. همچنین تجار ارمنی که مهم‌ترین آنها مستر زیتون، مستر تگران^{۶۹} و مستر اسماطور و مستر دمگردیچ^{۷۰} و همچنین از تجار کلیمی^{۷۱} مقیم شهر بایستی یاد کرد.

تجار ایرانی و وطن‌دوست منطقه بوشهر در دوره قاجار به منظور رویارویی با گسترش نفوذ و فعالیت اقتصادی و صنعتی استعمارگران خصوصاً انگلیس و روس در سال ۱۳۰۲ق/ ۱۸۸۴م اجتماع کردند و شرکتی به نام «کمپانی تجارتی ایران» تشکیل دادند که مدیریت آن با آقامحمدخان شفیع بود و سرمایه‌ای معادل با یک میلیون رویه هندوستان یا ۳۵۰ هزار تومان داشت.^{۷۲} همچنین حاجی محمد مهدی ملک‌التجار بوشهری نیز شرکتی به نام «کمپانی تجار بوشهر» را برای تجارت داخلی و تجارت با اروپا تشکیل داد. این کمپانی ده هزار سهام از قرار هر سهم یکصد رویه سکه، کلاً مبلغ ده لک رویه (یعنی یک میلیون رویه) سکه انتشار داد این کمپانی در مجلس تجارت بوشهری به ثبت رسید.^{۷۳}

همچنین «شرکت کشتیرانی ناصری» به وسیله چند تن از تجار شیراز و بوشهر تأسیس و در حدود سال ۱۳۳۰ق/ ۱۹۱۱م تعداد کشتی‌های آن ۱۸ فروند بوده که نام بعضی از آنها مظفری، همایون، خسرو، اسلامی، رحمان، حسینی و غیره ... بوده است. این کشتی‌ها بین بوشهر و جده رفت و آمد می‌کرده‌اند.^{۷۴}

حاج ابوالقاسم بوشهری نیز صاحب کمپانی کشتیرانی دیگری بود که دارای کشتی‌های بسیار و از جمله یک کشتی بخار که از تمام کشتی‌های تجاری ایرانی و خارجی مقیم بندر، برتر بوده است. وی همچنین نماینده شرکت کشتیرانی فرانسه و چند شرکت دیگر خارجی در بوشهر بوده است.^{۷۵}

همان طور که از متن اسناد و منابع استنباط می شود تجار ایرانی و شرکتهای آنها در این دوره نه تنها کمتر و ضعیف تر از تجار خارجی و شرکتهای آنان نبوده که همراه و همگام و گاهی نیز برتر بوده اند.

در پایان باید گفت که جای بسی تأسف است که امروزه این بندر اهمیت و ارزش تاریخی خود را تا حد زیادی از دست داده و به عنوان بندری درجه دوم به حیات اقتصادی خود ادامه می دهد. امید است که با توجه بیشتر مسئولین کشور به این بندر، بوشهر دوباره ارزش و جایگاه تاریخی خود را بازیابد.

پی نوشت ها

۱. تاریخ اقتصادی ایران، ویراستار چارلز عیسوی، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات نشر گستره، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۱۲.
۲. سفرنامه پولاک، پولاک یاکوب ادوارد؛ ترجمه کیکاوس جهاننداری، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۸، ص ۳۹۴.
۳. ایران و قضیه ایران، کرزن جرج. ن، جلد ۲، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۳، ص ۶۸۱.
۴. ر.ک همان.
۵. همان، ج ۲، ص ۶۹۰.
۶. ر.ک تاریخ اقتصادی ایران، عیسوی، ص ۱۲۴.
۷. عیسوی، چارلز، همان، ص ۱۲۵.
۸. عیسوی، چارلز، همان، ص ۱۲۶.
۹. دهقان، لقمان، «تجارت خارجی ایران در آستانه جنگ جهانی اول»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره دوم، فروردین - شهریور، ۱۳۷۰، ص ۸۵.
۱۰. همان، ص ۸۶.
۱۱. ر.ک معتمد، خسرو، حاج امین الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه گذاری صنعتی در ایران، انتشارات جانزاده، تهران، ۱۳۶۶، ص ۴۵۹ و ۴۷۸ و سازمان اسناد ملی ایران، ۲۴۰۰۱۷۵، ۲۴۰۰۳۱۰۰۰۱۷، ۷۰۵۰۳۱۰۰۰۱۷، ۱ آ ۳، سال ۱۳۲۰ ق، ۳۷ صفحه.
۱۲. گزارشهای کاکس؛ ترجمه حسن زنگنه، به کوشش عبدالکریم مشایخی، انتشارات پروین، بوشهر، ۱۳۷۷، ص ۲۸ و ص ۹۱.
۱۳. معتمد، خسرو، همان، ص ۴۵۹ و ۴۷۸؛ سازمان اسناد ملی ایران؛ ۲۴۰۰۱۳۵۶۸، ۲۴۰۰۲۷۳۰۱۲۹، ۳۱۹۰۲۷۳۰۱۲۹، ۱ آ ۵، سال ۱۳۴۲ ق، ۱۱ صفحه و همچنین حائری عبدالهادی، تشییع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۰، ص ۲۳.

۱۴. حائری، همان، ص ۲۳.
۱۵. رک سازمان اسناد ملی ایران، ۲۴۰۰۱۳۵۶۸، ۳۱۹۰۲۷۳۰۱۲۹ ف ۵ آ ۱، سال ۱۳۴۲ ق، ۱۱ صفحه.
۱۶. رک عبدالهادی حائری، همان، ص ۲۳.
۱۷. معتضد، خسرو، حاج امین‌الضرب...، ص ۴۵۹ و ۴۷۸.
۱۸. رک گزارشهای کاکس، ص ۱۷ و سند سازمان اسناد ملی ایران، ۲۹۰۰۰۴۹۲۱، ۲۵۹۰۰۱۲۰۱۱۵ هـ آ ب ۱، سال ۱۳۴۱ ق، ۴ صفحه.
۱۹. سازمان اسناد ملی ایران، ۲۴۰۰۱۸۲۷۹، ۲۰۳۲۸۰۰۰۹ هـ آ آ ۱، سال ۱۳۳۲ ق، ۱۴۰ صفحه.
۲۰. رک گزارشهای کاکس، ص ۱۸-۱۷. سازمان اسناد ملی ایران، ۲۴۰۰۱۳۴۳، ۳۰۳۰۰۶۵۰۰۰۲۴ ب ۵ آ ۱، سال ۱۳۳۲ ق، ۷ صفحه و مجموعه گزارشهای خفیه‌نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران (وقایع اتفاقیه)، به کوشش سعیدی سیرجانی، انتشارات نوین، تهران چاپ دوم، ۱۳۶۲، ص ۷۰۷ و ۵۹۲.
۲۱. سازمان اسناد ملی ایران، سند پیشین، و سازمان اسناد ملی سند ۲۹۰۰۱۰۳۶، ۴۲۸۰۰۰۲۰۵۴۲، ۴۲۸۰۰۰۲۰۵۴۲ و ۴۲۸۰۰۰۲۰۵۴۲، ۱۳۴۳ ق، ۲ صفحه.
۲۲. رک وقایع/اتفاقیه، ص ۷۰۷ و ۵۹۲؛ گزارشهای کاکس، ص ۱۸.
۲۳. کتیرا صمغ یا شیرهای است که از گیاه خارداری به نام گون گرفته می‌شود و بیشتر در صنعت نساجی و پارچه‌بافی و کاغذسازی و ساختن چسب به کار می‌رود، کتیرای خشک برنگ زرد یا سفید است و طعمش تلخ و نامطبوع و به شکل‌های مختلف ورقی و مفتولی و لوله‌ای است. رک فرهنگ فارسی صبا، محمد بهشتی، ص ۸۲۳، ذیل کلمه کتیرا.
۲۴. معتضد، خسرو، همان، ص ۴۷۸ و ۴۵۹.
۲۵. رک سازمان اسناد ملی، ۲۴۰۰۱۳۵۶۸، ۳۱۹۰۲۷۳۰۱۲۹ ف ۵ آ ۱، سال ۱۳۴۲ ق، ۱۱ صفحه.
۲۶. رک گزارشهای کاکس، ص ۲۵-۲۴ و ۲۱.
۲۷. رک سازمان اسناد ملی، ۲۴۰۰۱۳۶۳، ۳۲۳۰۰۶۱۰۰۰۴ ب ۵ آ ۱، سال ۱۳۴۱ ق، ۹۰ صفحه و سازمان اسناد ملی، ۲۴۰۰۱۹۸۲، ۲۰۳۰۰۰۴۱ ب ۵ آ ۱، ۱۳۴۱ ق، ۵ صفحه.
۲۸. گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران، جمالزاده، محمد علی، انتشارات کتاب تهران، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۴.
۲۹. چارلز عیسوی، همان، ص ۱۵۵.
۳۰. دهقان، لقمان، همان، ص ۹۷-۸۳.
۳۱. رک سازمان اسناد ملی، ۲۴۰۰۱۸۲۷۹، ۲۰۳۲۸۰۰۰۹ هـ آ آ ۱، ۱۳۳۲ ق، ۱۴۰ صفحه.
۳۲. رک گزارشهای کاکس، ص ۹۲.
۳۳. همان، ص ۴۲ و دهقان، لقمان، همان، ص ۹۲.
۳۴. پولاک، یاکوب، سفرنامه، ص ۲۵.
۳۵. ویلسون، سرآرنولد، خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۸، ص ۳۰۸ و همچنین سازمان اسناد ملی سند شماره ۲۹۰۰۴۰۰۶، ۲۹۰۰۴۰۰۶، ۸۳۵۰۰۲۸۰۰۳۶ غ/ب آ آ، سال ۱۳۲۰ ق، ۱ صفحه.
۳۶. سفرنامه سدیدالسلطنه؛ سدیدالسلطنه مینابی محمدعلی خان، تصحیح و تحشیه اقتداری احمد، انتشارات بهنشر، تهران، ۱۳۶۲، ص ۵.
۳۷. رک افشار سیستانی، ایرج، نگاهی به بوشهر، ج ۲، مؤسسه انتشاراتی نسل دانش، تهران، ۱۳۶۹.
۳۸. خاطرات احتشام السلطنه؛ به کوشش محمد مهدی موسوی، انتشارات زواره، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۷.
۳۹. گزارشهای کاکس، ص ۴۲.

۴۰. جمالزاده، محمد علی، گنج شایگان، ص ۳۴.
۴۱. اوین، اوژن، ایران ۱۹۰۷-۱۹۰۶م، ترجمه علی اصغر سعیدی، انتشار زوار، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۳۷.
۴۲. رک نصر سیدتقی، ایران در برخورد با استعمارگران از آغاز قاجاریه تا مشروطیت، انتشارات شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۳، ص ۴۰۸.
۴۳. پولاک، سفرنامه، ص ۳۹۶.
۴۴. کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ص ۵۸۰.
۴۵. رک مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، ج ۱، انتشارات زوار، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۱.
۴۶. شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، انتشارات سوره، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۷۴، ص ۳۴۵.
۴۷. رک همان، ص ۳۵۴.
۴۸. همان، ص ۳۵۴.
۴۹. وقایع اتفاقیه، همان، ص ۲۳۳.
۵۰. کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ص ۲۸۷ و ۵۶۵.
۵۱. وقایع اتفاقیه، همان، ص ۱۷۳.
۵۲. جهت اطلاع بیشتر رک وقایع اتفاقیه، ص ۵۴۳، ۵۳۹، ۳۰۸، ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۳۷.
۵۳. جهت اطلاع بیشتر رک وقایع اتفاقیه، ص ۶۹۹، ۶۹۶، ۶۱۴، ۵۴۳، ۳۸۵.
۵۴. همان، ص ۶۹۹.
۵۵. همان.
۵۶. همان، ص ۷۰۹.
۵۷. احمدخان دریاییگی، که در فاصله سالهای ۱۳۲۸-۱۳۰۳ ق به طور متناوب حکمران ادورای بوشهر و بنادر و جزایر خلیج فارس بوده است.
۵۸. گزارشهای سرپرسی کاکس، ص ۱۶-۱۳ و ۴۱-۴۰ و ۳۲.
۵۹. گزارشهای کاکس، ص ۸۰.
۶۰. همان.
۶۱. گزارشهای کاکس، همان، ص ۱۶-۱۵.
۶۲. سازمان اسناد ملی ایران، ۱۴۷، ۲۴۰۰، ۱۰۰۴، ۵۱۰۰۰ پ ۳ آ ۱، سال ۱۳۳۱ ق، ۴ صفحه.
۶۳. خاطرات احتشام السلطنه، همان، ص ۳۶۵.
۶۴. گزارشهای کاکس، همان ص ۸۱ برای اطلاع بیشتر رک سازمان اسناد ملی ایران، ۱۹۱۷، ۲۹۳۰۰.
۶۵. گزارشهای کاکس، ص ۳۰۰، ۲۱۰۰، ۳۰۲، ظ ۳ ب آ، سال ۱۳۲۸ ق، ۱ صفحه.
۶۶. گزارشهای کاکس، همان، ص ۴۲.
۶۷. رک سازمان اسناد ملی ایران، ۱۹۸۲، ۲۴۰۰، ۱۰۰۴، ۲۰۳۰۰ پ ۵ آ ۱، سال ۱۳۴۱ ق، ۵ صفحه.
۶۸. سند، واقع در آرشیو شخصی نگارنده.
۶۹. رک سازمان اسناد ملی ایران، ۱۵۵۸، ۲۹۵۰۰، ۱۰۵۵۸، ۱۵۴۰۰ آ ۲ و ۱، سال ۱۳۲۰ ق، ۱ صفحه.
۷۰. سفرنامه سدیدالسلطنه، ص ۵.
۷۱. همان، ص ۲۲.
۷۲. رک سازمان اسناد ملی ایران، ۱۹۴۶، ۲۹۳۰۰، ۷۰۰۴، ۳۰۱۰۰ پ ۱ ب آ، سال ۱۳۴۱ ق، ۹ صفحه.
۷۳. رک حاجامین الضرب و تاریخ ...، همان، ص ۶۲۷.

۷۳. ر.ک خسرو معتضد، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت...، ص ۶۲۹-۶۲۷.

۷۴. محمدعلی جمالزاده، گنج شایگان، ص ۳۴.

۷۵. سند، واقع در آرشیو شخصی نگارنده.

منابع

- افشار سیستانی، ایرج، نگاهی به بوشهر، جلد ۲، مؤسسه انتشاراتی نسل دانش، تهران، ۱۳۶۹.
- اوین، اوژن، ایران ۱۹۰۷-۱۹۰۶، ترجمه علی اصغر سعیدی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۶۲.
- بهشتی، محمد، فرهنگ فارسی صبا، انتشارات صبا، تهران، ۱۳۷۷.
- تاریخ اقتصادی ایران، ویراستار عیسوی چارلز، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات نشر گستر، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۹.
- تعدادی اسناد از سازمان اسناد ملی ایران و اسناد واقع در آرشیو شخصی نگارنده.
- حائری، عبدالهادی، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۰.
- خاطرات احتشام السلطنه؛ به کوشش محمد مهدی موسوی، انتشارات زواره، تهران، ج دوم، ۱۳۶۷.
- دهقان، لقمان، تجارت خارجی ایران در آستانه جنگ جهانی اول؛ نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره دوم، فروردین- شهریور، ۱۳۷۰.
- سدیدالسلطنه مینایی بندرعباسی، محمدعلی خان، سفرنامه سدیدالسلطنه؛ تصحیح و تحشیه احمد اقتداری، انتشارات بهنشر، تهران، ۱۳۶۲.
- سرآرنولد، ویلسون، خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۸.
- شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری عصر قاجار)، مؤلف نامعلوم، جلد اول، انتشارات زوار، تهران چاپ سوم، ۱۳۷۱.
- شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، انتشارات سوره، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۷۴.
- کرزن، جرج ن، ایران و قضیه ایران، جلد ۲، ترجمه وحید مازندرانی غلامعلی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۳.
- گزارشهای سالانه سرپرسی سایکس سرکنسول انگلیس در بوشهر، ترجمه حسن زنگنه، به کوشش عبدالکریم مشایخی، انتشارات پروین، بوشهر، ۱۳۷۷.
- گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران؛ محمدعلی جمالزاده، انتشارات کتاب تهران، تهران، ۱۳۶۲.
- مجموعه گزارشهای خفیه‌نویسان انگلیس در ولایت جنوبی ایران (وقایع اتفاقیه)، به کوشش سعید سیرجانی، انتشارات نوین، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۲.
- معتضد، خسرو، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران؛ انتشارات جاززاده، تهران، ۱۳۶۶.
- نصر، سیدتقی، ایران در برخورد با استعمارگران از آغاز قاجار تا مشروطیت، انتشارات شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، تهران، ۱۳۶۳.
- یاکوب ادوارد، پولاک، سفرنامه پولاک، ترجمه کیکاوس جهاننداری، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۸.